

Ігор КОЛЯДА. ТУРБАЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1789–1793
рр.: 220 РОКОВИНИ СУПРОТИВУ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН
ПОЛІТИЦІ СОЦІАЛЬНОГО ПОНЕВОЛЕННЯ

Олександр МАШКІН.
П.А.СТОЛИПІН ТА УКРАЇНА:
РЕФОРМИ ЦІНОЮ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ...

Віктор КОРОЛЬ. «ЧОРНА ПІХОТА» — ЯК ВСЕ БУЛО

Ігор КОЛЯДА,
доктор істор наук, професор
КНУ ім. М.П.Драгоманова

ТУРБАЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1789–1793 рр.: 220 РОКОВИНИ СУПРОТИВУ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ПОЛІТИЦІ СОЦІАЛЬНОГО ПОНЕВОЛЕННЯ

Цього року виповнюється 220 років з дати остаточного придушення одного з найбільших повстань XVIII століття, що відбувалося в селі Турбаї на Полтавщині протягом 1789—1793 років.

Друга половина XVIII ст. в історії Лівобережної України (інколи її називали Гетьманщина) характеризується подальшим посиленням феодально-кріпос-

ницького гніту. Козацька старшина, щоб збільшити своє землеволодіння і число кріпаків, вдавалась до відкритого насильства й економічного примусу. 1783 р. указом Катерини II було юридично оформлено кріпосне право щодо українських селян*, процес оформлення якого розгорнувся з початку XVIII ст. (ще гетьман І.Мазепа запроваджував два дні панщини, а гетьман К.Розумовський забороняв перехід селянина від одного поміщика до іншого без згоди першого).

Історія села Турбаїв, шлях, який воно пройшло протягом другої половини XVII і у XVIII ст., були типовими для багатьох сіл Лівобережної України.

До Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. під проводом Б.Хмельницького Турбаї входили до складу володінь споляченого магната Яреми Вишневецького. В результаті Національно-визвольної війни

середини XVII ст. селянство Лівобережної України визволилось від феодального гніту польських магнатів та шляхти, здобувши особисту свободу, але згодом феодальний гніт з боку козацької старшини, української шляхти та духовенства почав посилюватись.

На початку XVIII ст. Турбаї вважались вільним військовим селом і входили в одну з сотень Миргородського полку, полковником якого в той час був Данило Апостол.

Використовуючи свою високу військово-адміністративну посаду, Апостол швидко розширював власне землеволодіння, вдаючись до скуповування, економічної кабали і прямого загарбання селянських земель. Одночасно він збільшував кількість залежних селян. Щоб легше було поневолювати козаків, Д.Апостол виписував їх з реєстрів (списків). У

1711 р. він наказав виписати з козацького реєстру турбаївців і зарахувати їх до складу своїх залежних селян. Всесильний миргородський полковник (з 1727 р. — гетьман) придушував будь-які виступи турбаївців проти поневолення.

Після смерті Данила Апостола (1734 р.) турбаївці знову домагаються волі, виходу з-під залежності правнучки Апостола — Катерини Битяговської-Кра-

Однією з рис, що вирізняє суспільні трансформації у незалежній Україні в умовах утвердження ринкової економіки є наростання соціальних форм протесту: мітинги, маніфестації, страйки. Такі прояви соціальної активності населення завжди відігравали важливу роль у суспільстві, адже люди вбачають в них засіб розв'язання соціальних конфліктів, породжених протиріччями соціально-економічного розвитку. У відповідності до усталених класифікацій, за територіальною поширеністю виділяють: загальносуспільні, регіональні, локальні; за характером вимог: політичні, економічні, національно-релігійні тощо.

На сучасному етапі суспільного розвитку важливим у роботі вчителя історії є формування громадянської активності учнів, зокрема педагог має виховувати почуття власної гідності, відстоювати свої конституційні права на прикладах форм боротьби трудящих за свої права.

міної. Знаючи, що з непокірних турбаївців не матиме користі, вона продала їх у 1776 р. поміщикам Базилевським. Останні, щоб остаточно закріпачити селян, відібрали у них всі документи, що свідчили про їх козацьке походження. На початку 70-х років XVIII ст. цим поміщикам належало 12 сіл з 10 634 кріпаками. Базилевські мали великі маєтки на Київщині, Харківщині і Катеринославщині. Вони володіли гуральнями, броварнями, кінським заводом та ін. Чималі доходи їм давали шинки. Разом з цим пани займались перепродажем солі, заліза, а також лихварськими операціями.

Виробництво сільськогосподарських продуктів на ринок ще більше посилювало експлуатацію селян. Вони змушені були відбувати панщину не лише в панському господарстві, а й на промислових підприємствах. Не вдовольняючись тим, що селяни більшу частину свого часу працювали на панщині, Базилевські до того ще постійно грабували їх. Лише в 1788 р. вони загарбали у селян 333 голови великої рогатої худоби, 34 коня і 1323 вівці. Під нестерпним феодално-кріпосницьким гнітом жителі села Турбаїв розорявались і зубожіли. Частина селян, не витримуючи жорстоких утисків, тікала за Дніпро і на Південь України.

Турбаївці вирішили будь-що звільнитись від кріпацтва і знову стати козаками. Після безуспішних клопотань у місцевих урядових установах турбаївці в 1788 р. звернулись через свого повіреного в Сенат з проханням перевести їх у козаки. Розглянувши справу, Сенат прийняв рішення про переведення в стан козаків тільки 76 турбаївських родин, які 50 років тому були записані в козацький реєстр.

Одержавши в січні 1789 р. копію ухвали Сенату, всі селяни відмовились виконувати панщину. Вони створили самоврядування, яке очолили отаман Назар Олефір, селянський суддя Григорій Яструбенко і писар Трохим Довженко. Ватажки села, згуртовуючи людей на боротьбу проти Базилевських, вживали заходів, щоб залучити на свою сторону і селян сусідніх сіл.

Незабаром у Турбаї прибув Голтвянський суд для вирішення справи. Не маючи списку осіб, яких Сенат визнав козаками, суд мав намір встановити через місцевих жителів, хто з них 50 років тому був записаний в козацький реєстр. Викликані в суд селяни рішуче заявили, що всі вони козаки, що поміщики Базилевські не мають права володіти ними і вимагати від них панщини.

Кілька разів суд приїжджав у Турбаї, але кожного разу селяни рішуче заявляли, що всі вони козаки і ніколи не будуть коритись поміщикам Базилевським, яких вони мають намір взагалі вигнати з села. Базилевські, щоб примусити селян до покори, вдалися до команди Тамбовського піхотного полку, який був розквартирований в Голтвянському повіті. З допомогою військової сили поміщики почали примушувати се-

лян відбувати панщину і всіляко знущалися з них.

На початку квітня 1789 р. Базилевські, взявши собі на допомогу солдатів, заарештували групу селян, закували їх у кайдани і відправили в с. Очеретувате для виконання надмірної панщини. Зухвальство Базилевських викликало нову хвилю селянського обурення. Група селян у кількості 50 чол., озброївшись дрючками, 8 квітня з'явилась у панську економію і взяла пару волів. На вимогу селян залишили роботу всі дворові кріпаки. І хоч настав час весняних робіт на полі, в маєтках Базилевських ніхто не брався до праці. Розгнівані селяни ходили по вулицях з дрючками і відкрито заявляли, що чекають лише нагоди, щоб розправитися з поміщиками. На прохання Базилевських маєток почала охороняти військова команда з 20 чол. Але від цього страх у панів не пройшов. Вони сиділи в своєму дворі, як обложені.

У цей час у Турбаї знову прибув Голтвянський суд. Тепер при ньому була військова команда. Разом з суддями в село приїхав радник Київського намісницького правління Корбе, який часто позичав у турбаївських панів гроші. З обуренням зустріли селяни і суд, і радника, зате широкою гостинністю користувались суд і радник у панів.

Як і раніше, селяни вимагали від суддів записати їх всіх в козаки. Від цієї вимоги, заявили селяни, вони не відмовляться, навіть якщо доведеться всім до одного загинути. Щоб примусити селян скоритися, урядовці звернулись за допомогою до священика. Проте його вмовляння не мали успіху.

У селі панувало надзвичайне напруження. 7 червня 1789 р. турбаївці, зібравшись у хаті отамана Василя Цапка, вирішили: «Хоч всім умерти, а не піддаватись». 8 червня 1789 р. суд мав оголосити селянам своє рішення. Група селян на чолі з Цапком, не сподіваючись нічого доброго від запобігливих перед панами суддів, вирушила до хати, де засідав суд, щоб силою примусити його записати всіх турбаївців у козаки.

Незабаром на подвір'ї отамана зібрались всі жителі села. Вони чекали рішення суду. І ось у цей тривожний час з поля прибіг громадський чередник Матвій Шаповаленко і коротко повідомив: «Череду займають!» Цього було досить, щоб ненависть до Базилевських, яка роками наростала в душі кожного турбаївця, вибухла з великою силою. Селяни не допитувались, хто займає, а, озброївшись, хто чим міг, бігли в поле до громадської череди.

Друга частина озброєних турбаївців побігла до будинку, де засідав суд. Селяни Григорій Ракша та Антін Бондар закричали: «Нумо бити суд, доки він буде нас водити!» Бондар вдарив палицею по вікнах. Вскопивши в хату, повстанці добре пом'яли судових чиновників і відправили у хату вдови Тетяни Олифірки. Поставивши біля хати варту, селяни об'єднались з тими, що повертались від череди, і разом попряму-

вали до будинку Базилевських.

Група селян на чолі з Мусієм Пархоменком та Степаном Рогачкою забігла в панську клуню, де розміщувалась військова команда. Розсіявши солдатів і козаків, повстанці забрали списи та кілля, що лежали в клуні, і подались за селянами, які йшли до панського двору. Попереду всіх біг Семен Помазан з рушницею в руках. Але його скоро випередили інші і першими вскочили в панські хорони. Всюди лунав грізний заклик: «Бий чортових панів!»

Нещадно знищуючи меблі і все, що потрапляло до рук, повстанці ввірвались у панську спальню і розправились із своїми ненависними гнобителями — Іваном і Степаном Базилевськими та їх сестрою Марією. За наказом Василя Цапка папери забитих поміщиків перенесли в турбаївську збірну хату, де їх мали переглянути і відшукати забрані Базилевськими козацькі документи.

Розправившись з панами, повстанці поставили перед заарештованими суддями і радником Корбе вимоги:

- 1) визнати їх козаками, оформивши це відповідними документами,
- 2) ствердити вибране ними сільське самоврядування,
- 3) дати їм розписку, що вони стверджені козаками добровільно.

Корбе і його спільники, рятуючи власне життя, задовольнили всі вимоги селян і якомога швидше залишили повстале село, повідомивши київського губернатора про події, що сталися у Турбаях.

Зокрема, радник Корбе так повідомляв київського губернатора Ширкова про повстання турбаївців: «Когда разбор о жителях села Турбаев, приговоренных Правительствующим сенатом в козаки, был же судом кончен и был в переписке на бело и оставалось им токмо оной об'явить, они замыслили, как видно, о другом, к чему они себя давно приготавливали; ибо 8 числа сего м-ца часу в десятом вдруг во всем селе поднялся крик «Череду занимают!» ...Вдруг за сим, подобно вихрю, наполнена стала вся улица народом отборным с разными к убийству приготовленными орудиями, как-то: пиками, косами, рычагами и тому подобными, и число сих мятежников умножалось бабами и обоого пола малолетними. Как скоро поровнялись с хатою, где нижний земский суд расположен, насупротив коей и дом тамошних помещиков надворных советников Степана и Ивана Базилевских, вдруг все закричали на суд; тут выбив окошки и войдя скоропоспешно в избу, всех канцелярских служителей и всех, кто при суде не случился, били нещадным боем; в то ж самое время другая толпа отделилась в двор помянутых помещиков и вдруг, подобно страшной туче, все жилые покои охватили. Я, тут находясь, стал их поздравлять всех козаками и унимать, дабы они оставили свое непристойное для козаков намерение и никого б, а особливо в смерть, не убивали. Они, сделав мне в ответ несколькими весьма чувствительными палками удары, велели взять под

свой караул и вывести из дома... Последовало от сих жестоких убийцев все противное и ужасное, ибо в смерть тиранским боем убиты оба помещика, надворные советники Степан и Иван да сестра их девица Мария Базилевские... В доме одно побито, другое разграблено и, одним словом, все в прах обращено».

Так не проханням, а збройною боротьбою добились турбаївці визволення з-під панського ярма. По всіх дорогах повстанці виставили варту, щоб ніхто не міг ні виїхати з села, ні вїхати без дозволу. Згодом вони почали розбирати панське майно, яке, на їх думку, їм по праву належало.

Розібравши все, що зберігалось у сараях, клунях, коморах, амбарах та льохах, селяни почали руйнувати панські будівлі і насамперед жилий будинок. Цим самим вони хотіли назавжди покінчити з усім, що нагадувало ненависних панів Базилевських.

Незабаром запалала панська гуральня. Господарювали повстанці і в лісах, доступ в які за життя поміщиків був закритий.

У Турбаях остаточно сформилось сільське самоврядування. Найважливіші громадські справи вирішувались на зборах села, а виконавчу владу здійснював виборний отаман, суддя та писар.

Події в Турбаях знайшли широкий відгук у масах покріпаченого селянства Лівобережної України. Селяни вихваляли героїчний вчинок турбаївців, погрозували своїм поміщикам, що й вони розправляться «по-турбаївському». Особливо значний вплив мало турбаївське повстання на навколишні села — Остап'є, Кринки й Очеретувате. Ще в березні 1789 р. Степан Базилевський писав, що турбаївці поширюють по селах чутки, що нібито всі кріпаки Базилевських переводяться в козаки. Із с. Кринок десятки родин поспішили переїхати в Турбаї, де готували списки про козацтво селян. Після подій 8 червня 1789 р. в Турбаях значно зріс і зміцнів рух у прилеглих до них селах. Селяни не визнавали над собою влади спадкоємців Базилевських, погрозами примусили їх залишити маєтки. Вони довгий час переховувались в інших повітах.

Збройний виступ турбаївців і його значний вплив на навколишні села налякали власті, і вони вжили заходів, щоб ізолювати повсталі Турбаї. За розпорядженням голтвянського земського справника навколо повіту і в інших місцях була виставлена посилена варта з козаків. Проте козаки часто таємно залишали пости або навіть відмовлялись іти в караули.

Протягом чотирьох років турбаївці не визнавали над собою влади ні панів, ні урядовців. Це пояснюється насамперед тим, що уряд Катерини II хотів замовчати наростання селянського руху після селянської війни 1773—1775 рр. і таємно придушити повстання. Враховуючи міжнародне становище і, особливо, розгортання Великої французької революції, що почалася влітку 1789 р., князь Григорій Потьомкін мав

намір без введення військової сили покарати призвідців повстання. Але однастайність основної маси селян зірвала ці плани. Царський уряд вирішив діяти силою.

У квітні 1793 р. таємним указом Катерина II наказала послати в село велику військову команду й підготувати переселення турбаївців. Місцеві власті для придушення повстання направили батальйон піхоти з двома гарматами і 200 козаків. Щоб приспати пильність повсталих, царські посіпаки запевняли, що військова команда зупинилась в селі на нас випікання хліба та ремонту обозу. Під приводом, що селяни нібито не виконали розпорядження військового начальства, в червні були заарештовані ватажки повстання. Війська оточили село. Настав час, коли власті змогли приступити до розправи над турбаївцями.

У липні 1793 р. почався суд над повстанцями, який тривав до січня 1794 р. Заповзятливі судді-кріпосники притягли до відповідальності всіх жителів села. Вони засуджували до жорстоких покарань не лише вбивць поміщиків Базилевських, а й тих, що були присутні під час вбивства. Багато селян покарано за те, що вони забирали поміщицьке майно. Найактивніші учасники повстання — Степап та Леонтій Рогачки, Мусій та Манойло Пархоменки, Павло Олифіренко, Василь Назаренко та Григорій Величко — були засуджені до смертної кари, яку потім замінили 100 ударами канчуком кожному і довічними каторжними роботами в Тобольську. Перед цим у них вирвали ніздрі і зробили на щоках і лобі тавро «вор». Всімьом турбаївцям, серед яких були згадувані вже Семен Помазан і Трохим Довженко, урядовці-кріпосники наказали дати по 85 ударів канчуком і, вирвавши ніздрі та поставивши «воровские знаки», назавжди заслали в тобольську каторгу.

31 селянина покарано канчуком, від 35 до 85 ударів; 134 селянина, серед яких було 14 жінок, били канчуками. Щоб залякати селян, кати виконували вирок публічно, оточивши місце кари тісним кільцем війська.

Царські сатрапи, виконуючи прохання спадкоємців Базилевських, вирішили остаточно знищити село Турбаї, щоб про нього й згадки не лишилось. Решта турбаївців зазнала загальної кари — їх переселили в інші губернії. Але переселяти турбаївців в одне місце було небезпечно, тому їм визначили 6 місць: 4 в Таврійській губернії і 2 в Херсонській.

Героїчна боротьба турбаївців з панами Базилевськими назавжди лишилась у пам'яті поневоленого селянства України. Про мужніх повстанців села Турбаїв народ склав пісні, оповідання, легенди. В пісні «Ой хотіли Базилевці весь світ перебути» розповідається про поневолення турбаївських селян панами Базилевськими, про безпосередній привід до повстання — зайняття громадської череди, а також про розправу повсталих над своїми гнобителями. Пісня

підкреслює, що турбаївське повстання викликало у кріпосників переполох:

*Задумали Базилевці
Весь світ перебути,
Турбаївців-козаченьків
Собі підвернути.
Як послала Мар'януша
Своїх осавулів:
«Ой підіте осавули,
Череду займіте,
Ой підіте осавули
Череду займіте,
А хто пасе ті корови,
Сюди пригоніте».
Як поїхали ж осавули
Череду займати,
Турбаївці-козаченьки
З кіллям не давати.
Як глянула Мар'януша
В вікно в оболоню —
Оступили козаченькі
З кіллям кругом двору.
«Ой дайте ж нам, козаченьки,
Та хоч попоїсти,
Та дайте послухати
Та й вашої вісті!»
«Ой чом же ти, Мар'януша,
Та давно не їла,
Та козацького указу
Слухать не хотіла?»
«А ну пани, брате, мої,
Золото носити,
Турбаївців-козаченьків
Вірненько просити.
А ну пани, брате мої,
Срібло доставати,
Турбаївців-козаченьків
Вірненько прохати!
Ой їжте ви, турбаївці,
Бергамоти-груші,
Та випустіть, та не бийте
Невиннії душі!»
«Шкода тепер, Маріяно,
З вами говорити,
З кіллям прийшли не радитись —
Прийшли вас побити!»
Як ударив козак Іван
По великих вікнах,
Посипались склянки-брязки
На Мар'яніне ліжко.
Як ударив козак Іван
Кілкою по височку,
Враз окропив Маріяні
Плаття і сорочку.
Били жінки праниками,
Ще й маленькі дітки.
«Оце тобі, Мар'януша,
За тонкі намітки!»
Ой у тої Маріяні
В подолі мережки...
Куди тягли-волочили
Кривавії стежки.
Ой у тої Маріяні
Та й у косі стрічка,
Куди тягли-волочили
Кривавая річка...*

Од Турбаїв до Вергунів
Розкидані карти...
Оце тобі, Мар'януша,
Минулися жарти.
Од Турбаїв до Вергунів
Покопані шанці...
Як побили Базилевців
У неділю вранці,
Все побили, погромили,
Перевели в тряп'я...
Поховали Базилевців
В містечку Остап'я.
Із города із Миргорода
Полки виступали,
Турбаївців-козаченьків
На суд виганяли.
Ой в Турбаях огонь горить,
По всім світі димно.
Як побили Базилевців —
Усім панам дивно.

Повстання селян у Турбаях, як і інші селянські повстання в період кріпосництва, мало стихійний, неорганізований характер. Турбаївське повстання мало своїм наслідком ще 100 селянських виступів на Полтавщині, спрямованих проти посилення феодально-

кріпосницького гноблення.

Турбаївське повстання не виправдало сподівань його мешканців, але відіграло величезну роль в історії України як одне за наймасштабніших повстань XVIII століття. Турбаївці зазнавали переслідувань і у подальші роки від російських урядовців, навіть після переселення в інше село (їм не дозволялося копати колодязі, а брати воду тільки з р.Дніпро).

Самодержавна влада, прагнучи стерти з пам'яті народу будь-яку згадку про волелюбність українських селян, змінила навіть назву села Турбаї, перейменувавши його у Скорбне (лише у 1919 році було повернуто колишню назву).

Література

1. Турбаївське повстання / К. Г. Гуслистий. — К.: Політвидав України, 1947. — 42 с. ;
2. Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях (1789—1793). К., 1950. — 42 с. ;
3. Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. К., 1978.
4. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / гол. ред. В.Литвин. — К., 2006. — 632 с.
5. Історія Української РСР. Т. 2. — К.: «Наукова думка», 1979 — стор.442

Олександр МАШКІН канд. іст. наук (м. Київ)

П.А.СТОЛИПІН ТА УКРАЇНА: РЕФОРМИ ЦІНОЮ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ...

Як відомо, всі дії будь-якого Голови уряду Російської Імперії, окрім суто галузевого спрямування, мали ще й регіональний аспект. Саме тому на даних сторінках нами будуть розглянуті дії нашого героя, спрямовані на зміцнення царської влади у східній частині нинішньої України [1], а також відношення до окремих представників малоросійського племені, котрі проживали в сусідніх державах.

Динаміка та хід аграрних перетворень

Історичні особливості суто українського землеволодіння й землекористування, у відповідності до яких, скажімо, в 1865 році 96,5% селянських господарств Правобережжя, 82% Полтавської й 68% Чернігівської губерній були приватними та передавалися їх володарями у спадок, зумовили те, що Східна Наддніпрянина стала тим регіоном Російської імперії, де земельні перетворення Столипіна реалізувалися чи не найкраще в усій країні [2]. Зокрема, вже 16 січня 1907 р. місцева адміністрація Кишинева, Вінниці, Києва, Харкова, Чернігова, Полтави, Катеринослава й Сімферополя отримала від Столипіна циркуляр з приводу того, як усім їм належить: а) створювати в

себе землеоблаштувальні комісії [3]; б) налагоджувати роботу системи кредитування аграріїв; в) роз'яснювати населенню сутність сільськогосподарської політики уряду [4]. Трохи пізніше, 27 червня, побачило світ розпорядження Петра Аркадійовича «начальникам Бессарабской, Киевской, Херсонской, Черниговской губерний» наступного змісту: «На основании сведений, предоставленных Вашим Превосходительством о состоянии полевой растительности и видах на урожай, возможно предвидеть необходимость в оказании населению отдельных наиболее пораженных недородом местностей семенной или продовольственной помощью. Несмотря на то, что Министерство внутренних дел во все минувшие продовольственные компании в ряде циркулярных предложений гг. губернаторам настаивало на необходимости соблюдения крестьянскими учреждениями всемерной экономии в расходовании отпущенных на продовольственную помощь расселению правительственных средств и неукоснительно требовало выдачи ссуд только нуждающимся, по самой тщательной проверке нужды, тем не менее, требования эти далеко не всегда исполнялись. Повторения подобных случаев в предстоящую продовольственную компанию необходимо предотвратить во что бы то ни стало. Вместе с тем крестьян-